

Índex

1.INTRODUCCIÓ.....	1
2.SITUACIÓ DE LA DONA ABANS DE LA II REPÚBLICA ESPANYOLA.....	2
2.1.EDUCACIÓ.....	3
2.2.TREBALL.....	5
2.3.POLÍTICA.....	6
3.PAPER DE LA DONA A LA II REPÚBLICA ESPANYOLA	7
3.1.TREBALL: igualtat de drets.....	8
3.2.POLÍTICA: el vot femení.....	9
3.3.EDUCACIÓ:una educació mixta.....	10
4.LA SEGONA REPÚBLICA A CATALUNYA	12
5.DONES REPRESENTATIVES.....	14
Victòria Kent.....	14
Clara Campoamor.....	16
6. LES DONES I LA GUERRA CIVIL.....	19
7. CONCLUSIONS.....	29
8. BIBLIOGRAFIA I WEBGRAFIA.....	30

1.INTRODUCCIÓ

El treball que he realitzat és una comparativa del paper que tingué la dona abans i després de la II República Espanyola, i que suposà l'arribada d'aquesta per al nostre país. Així, el treball es pot dividir en diferents parts. Per una banda la recerca d'informació de la situació abans de la II República; com vivien les dones de l'època en diferents aspectes (política, educació, treball), a què es devia aquesta situació i què van fer per solucionar-ho. Per altra banda, o he comparat una vegada instaurada la II República a Espanya, en quins aspectes va canviar i per tant, responent a la hipòtesi, què va suposar per a la dona l'arribada d'una República. D'aquesta manera, també he analitzat com arribaren les dones a una guerra tan important com la civil, on ja prenién un paper més important i representatiu.

Així, vaig començar el treball cercant informació a través de pàgines web i de llibres i estriar-ne l'aprofitable i interessant de la que no ho era. Vaig dividir el treball en diferents apartats, passant per la biografia de dones significants de per l'època o aprofundint en com era la situació a Catalunya.

Pel que fa al tema del treball, des d'un principi vaig tenir força clar que volia encaminar-ho en l'història, però no acabava de decidir-me sobre l'època ni ben bé com enfocar-ho, i amb l'ajuda de la meva tutora vaig aconseguir decidir-me a estudiar el paper que tingué la dona en aquests temps.

Els objectius marcats amb aquest treball de recerca són clarament: descobrir el punt d'inflexió en què es van produir els canvis de rol de les dones a la societat contemporània, que no van ser sobtats sino progressiva i lentament, alhora que estudiar i exposar aquesta evolució representativa de la dona durant els segles XIX i XX sumant el feminisme naixent de l'època.

2.SITUACIÓ DE LA DONA ABANS DE LA II REPÚBLICA ESPANYOLA

Sempre ha estat present la inferioritat amb la qual es tractava a les dones en la societat respecte dels homes i la consegüent polèmica sobre les respectives capacitats moral i intel·lectual d'ambdós sexes.

Ja des de segles passats, s'ha pogut comprovar que les dones són la meitat de la població, encara més predominants les solteres davant les casades i vídues.

Conseqüentment, això els hi suposava un greu problema social, ja que, en l'època de la que parlem, estaven sotmeses socialment a la tasca de mares i esposes i un matrimoni tardà significava una disminució en l'oportunitat de ser mares, rol al qual estaven imposades i sinó eren malvistes socialment.

Fins mitjans del segle XVIII va estar en vigor la llei de lliure matrimoni on tant solteres com vídues tenien dret a casar-se lliurement amb qui decidissin, però després que el pare donés el consentiment.

Així, el matrimoni d'aquella època suposava un lligam d'obediència total al marit on qualsevol desacatament per part de la dona suposava un càstig per part de l'autoritat a més del del propi marit, mentre que a ell li era permès l'infidelitat i només era castigat per maltractaments.

La idea predominant és l'inferioritat de la dona enfront l'home, a causa de la seva debilitat, com succeïa en l'àmbit educatiu que se les hi ensenyava amb perspectiva del manteniment de la llar i la cura dels fills i marit.

De la mateixa manera també existia, per part d'alguns científics, l'idea que encara que les dones eren éssers igualment racionals que els homes, no havien de desviar-se de les seves tasques domèstiques.

Altres focus de preocupació que s'aniran difonent al llarg del segle XVIII i durant el XIX, són la higiene, la salut femenina, la maternitat, etc. Es comença a fer saber a les futures mares quines són les mesures adequades per a una bona gestació i els coneixements bàsics per a una bona criança dels fills.

2.1. EDUCACIÓ

L'ensenyament a Espanya va experimentar una evolució a finals de segle XVIII i inicis del XIX, gràcies al creixement de la població urbana, i el procés d'industrialització que es va donar, que demandava la participació de les dones i, per tant, aquestes havien de gaudir d'uns coneixements que col·laboressin en el progrés.

D'altra banda, segons diversos pedagogs, una bona educació de la dona és prioritària ja que és ella la que, fonamentalment, forma als fills que posteriorment desenvoluparan un treball social.

D'aquesta manera, al 1814 es presentà un projecte per al redreçament de l'ensenyament públic que consistia en crear escoles públiques amb l'intenció moral d'ensenyar a les nenes a llegir i escriure, mentre que a les més grans les tasques de la llar. Les propostes sobre la creació d'un ensenyament primari s'abandonaren amb Ferran VII, i solament a partir del trienni liberal es van reiniciar els projectes per a regular l'ensenyament primari. Així, es fixà el dret a l'igualtat educativa tant en nens com en nenes, encara que "perduren" les hores en que les nenes es dedicaven a aprendre tasques de la llar. A més, només hi hauran escoles on nens i nenes seran separats. Ja als anys trenta s'afermen les bases legislatives que donaran un important impuls a la instrucció pública. Així al juliol del 1838, s'estableix com a propòsit fixar l'educació entre la població infantil d'ambdós sexes a nivell estatal. Per això, però, s'assenyalen uns objectius: reorganitzar els estudis primaris en dos nivells; bàsic i superior, on l'educació bàsica d'aleshores comprendria una introducció a la religió i moral, lectura i escriptura, inicis a l'aritmètica i elements de gramàtica castellana, mentre que el nivell superior abastava nocions d'aritmètica, elements de geometria, dibuix lineal, nocions de física, història natural i història d'Espanya, altre objectiu fixat fou estendre l'educació mitjançant les escoles privades i creant nous establiments públics, i per últim millorar els coneixements del professorat. Tot i així, es seguia separant nens i nenes en escoles diferents, on l'ensenyament s'equilibrà però amb les conseqüents modificacions que exigia la diferència de sexe.

Al 1857 serà declarada obligatòria l'educació bàsica per a tots els espanyols, el que suposarà el projecte culminant per acabar d'estendre l'educació elemental primària entre tota la població espanyola. No obstant, la situació política que patia el país al llarg del segle XIX, va minvar l'eficàcia de les mesures empreses ja que, per exemple, sempre suposava més dificultat acceptar alumnes femenines que no pas masculins, ja que seguia predominant l'idea que per a la funció que exerciria la dona, la qual seguia predestinada a desenvolupar les tasques de la llar, no li eran necessaris "tants" coneixements.

2.2.TREBALL

Il·lustració 1: Petits taller domèstics tèxtils de l'època.

La participació del dona en el món laboral fou elevada ja que el sistema productiu predominant era el preindustrial, el que comportava una participació de la població alta. A més, l'activitat femenina agumenta a mesura que es disminueix en l'escala social i, igualment, pot afirmar-se que l'estat civil incideix de forma determinant en la taxa d'activitat femenina, per la qual cosa solteres i vídues comprenien bàsicament el món laboral.

Pel que fa a les condicions de treball, les jornades laborals s'allargaven fins a 12 hores i tot així no estava prou valorat socialment, a més que el treball femení tenia una remuneració inferior. En el sector primari a les dones se'ls assignaven labors concretes: la birba¹, la verema², la recollida d'oliva, encara que en llocs com Galícia les dones

1 Arrencar i treure els cards i altres herbes nocives dels sembrats.

2 Recol·lecció i collita del raïm.

s'ocupaves de tot tipus de treballs:guardar el bestiar, guiar els carros, segar,... En quant al sector secundari, la fàcil habilitat de les dones pel filat i el teixit els permetrà incorporar-se a la indústria tèxtil, encara que a Espanya seran més coneguts els anomenats *tallers domèstics*. La tasca de teixir i colpejar la llana correspon al home, mentre que les dones i fills s'encarregaran de filar, despinçar, entre d'altres. Altres oficis realitzats per dones són: sabateres, tintoreres, forneres,...

Pel que fa al sector terciari, existien tres activitats clarament diferenciades. En primer lloc es tractava del servei domèstic, que ocupava bàsicament les joves de entre quinze i vint anys, majoritàriament solteres. En les mestres, per altra banda, hi havia menor incidència, i altra professió exercida per les dones era la de llevadores, en la que els seus coneixements eren exclusivament pràctics.

Una de les activitats exercides per les dones i que no apareix censada és la prostitució, que durant el segle XIX arriba a una gran expansió. A la llarga es considera com una institució valuosa per a la conservació de la família, ja que és considerada necessària i indispensable que serveix de pal·liatiu a les frustracions sexuals masculines.

Al 1848, en el Codi Penal, es decreta presó per aquells que fomentin la prostitució entre menors, encara que la prostitució en si mateixa no era considerada un acte delictiu.

2.3.POLÍTICA

La participació política femenina que es produïa era deguda a raons d'herència social i/o pels pronunciaments del carrer que promovien l'oposició al poder instituït. Un exemplar clar d'accés per parentiu, és el cas de de reina Maria Cristina de Borbó i la seva filla Isabel II. Aquesta nasqué el 1830 i va haver de viure, durant els seus primers anys de vida, sota la regència de la seva mare fins al 1844, quan fou proclamada reina. En 1846 va contreure matrimoni amb el seu cosí, Francisco d'Assís que la conduirà al fracàs ja que a més amb la poca dedicació a la política la portarà al desprestigi de la Corona i durant la revolució de setembre de 1868 es va veure obligada a abdicar deixant el tron al seu fill Alfons XII al juny de 1870. I en el segon cas, des de l'oposició, trobarem a Mariana Pineda, nascuda a 1804 a Granada. Al 1830 fou denunciada per brodar una bandera gravant les paraules "lleï, llibertat, igualtat" i rebutjà el perdó ofert a canvi de desvetllar als seus còmplices i morí. Encara avui dia, representa el símbol de la causa liberal.

3.PAPER DE LA DONA A LA II REPÚBLICA ESPANYOLA

Il·lustració 2: Al fons la bandera republicana, i la dona amb la balança representa l'igualtat de drets.

La caiguda de la monarquia i l'arribada de la II República, al 1931, va suposar per a les dones conseqüències importants.

Amb el canvi polític, es plantejà la transformació democràtica, el que suposava la proclamació de lleis efectives davant la igualtat de drets entre homes i dones. Fins aleshores, la dona a Espanya mancava de drets polítics. El seu paper era el de mare i esposa i hi havia una clara divisió del treball. Els moviments femenins, s'havien centrat a atorgar presitigi a la dona dins els seus rols, alhora que defensar el dret a l'educació i la dignificació del treball femení.

La primera i màxima norma legal que va consagrar el darrer principi esmentat, va anar a la Constitució on hi apareixien diversos articles que expressaven: l'oposició del sexe com un fonament de privilegi jurídic (art.25), el dret d'admissió de tots els ciutadans en ocupacions i càrrecs públics (art.40), obligació d'estat com regulador del treball de les dones i la seva protecció de la maternitat (art.46), igualtat dels drets en ambdós sexes en el matrimoni (art.43), entre d'altres.

Gràcies a aquest últim article, s'elaborà una llei de divorci de caràcter progressista

aprobada al 1932. Altres aspectes favorables, gràcies a la Constitució, per la dona foren la supressió de tota norma laboral discriminatòria.

A l'octubre de 1931 es va aprovar el dret a vot femení, fet que fou debatut en el nou parlament. En relació amb aquest dret, cal destacar a Clara Campoamor, diputada del partit radical i defensora del vot femení.

La nova situació de la dona com a electora influirà en la seva politització i en l'ampliació de la seva presència en instàncies polítiques.

3.1.TREBALL: igualtat de drets

La nova situació republicana va suposar molt canvis en la vida laboral i quotidiana de les dones. Encara que s'aprovà el dret a la remuneració pel treball, es veia limitat per les obligacions familiars i domèstiques a les quals seguien sotmeses.

Durant la república les dones "actives" eren una minoria, formades bàsicament per les solteres menors de 30 anys, a causa de les barreres que suposaven tant el matrimoni com l'estancament de les dones al món laboral provocat per la crisi econòmica dels anys trenta.

Les dones actives predominants eren les treballadores urbanes, que es trobaven en el sector dels serveis.

En quant al sector primari, les xifres de treballadores era molt inferior, fet pel qual s'explica el descens evolutiu de la població rural.

Comparant els salaris entre els homes i les dones, cal esmentar la gran inferioritat de remuneració de les dones. Tot i així, les dones ocupaven un paper important en l'àmbit educatiu, col·laborant moltes d'elles en projectes d'ensenyament durant la república.

L'impacte posterior de la guerra, però, va acabar amb l'ideologia masclista i va aconseguir incorporar a la dona en el treball de producció de béns i serveis.

3.2.POLÍTICA: el vot femení

Il·lustració 3: Primeres eleccions amb el vot femení aprovat.

L'activitat política considerada fins llavors com un privilegi dels homes, va suposar l'aparició de moviments socials format per dones implicades en organitzacions polítiques i sindicalistes, premsa...tot això es va convertir en un factor important per a la vida política del país.

El rol que fins aleshores complien les dones de domesticitat, i la fidelitat a l'església, entre d'altres coses, va fer que moviment feminista fos tardà i dèbil i molt moderat al principi. Durant el primer terç del segle XX, figures de la burgesia catalana com Dolors Monserdà o Francesca Bonnemaison estarien lligades més a la promoció de les dones vinculades al catolicisme social que al feminisme.

L'any 1918 es fundà l'ANME (Asociación Nacional de Mujeres Españolas), que va ser l'organització feminista més important de l'època. De 1920 a 1931 es va donar el període de més activitat per aconseguir el vot. Va destacar Carmen de Burgos, que va convocar la primera manifestació feminista de l'estat l'any 1921, durant la qual es va repartir un manifest a favor del vot.

A Catalunya, ja a l'any 1917 dones com Carme Karr i Àngela Cardona van defensar el sufragi femení des de la revista *Feminal*. Carme Karr, fundadora de la revista, va ser també la iniciadora a Barcelona de l'ANME i va ser una de les poques dones a l'estat espanyol que impulsà el feminisme influenciada per les sufragistes britàniques i americanes, que es titllaven aquí de poc femenines i massa radicals.

Durant la dictadura del general Primo de Rivera va donar el dret de vot a les dones a l'Estatut Municipal de 1924. Aquest dret, molt restringit, ja que només podien votar les dones majors de 23 anys emancipades que no fossin casades ni prostitutes — una molt petita minoria— no es va poder exercir mai per l'absència d'eleccions. En començar la II República, destacades diputades com Clara Campoamor i Victòria Kent van ser membres de l'ANME. Malgrat això, en els debats parlamentaris sobre la inclusió del sufragi femení a la Constitució de 1931, Clara Campoamor es va quedar sola, ja que Victòria Kent s'hi va oposar seguint la disciplina del partit, és a dir, al·legant que el vot de les dones donaria la victòria als partits de dretes per estar massa influenciades per l'església. Tot i així, Clara Campoamor va defensar, a costa de la seva pròpia posició en el Partit Radical en què militava, el vot de les dones. Amb la seva defensa en els debats parlamentaris va guanyar el sufragi femení per 161 vots a favor i 121 en contra.

El 16 d'abril de 1933 van votar per primer cop les dones de Canet fent ús del dret al vot aprovat a la Constitució de 1931, en un referèndum sobre la construcció del mercat municipal. A les eleccions de 1933 va guanyar la dreta a causa de la divisió de les esquerres. Es va culpar aleshores Clara Campoamor, però després no es va rectificar quan el Front Popular guanyà les eleccions l'any 1936.

3.3. EDUCACIÓ: una educació mixta

La implantació de la coeducació a l'ensenyament va suposar un avenç important que s'inicià tímidament al començament del segle XX i que, al període republicà, es va estendre associat al moviment de renovació pedagògica impulsat des de diferents institucions (com ara la Generalitat i l'Ajuntament de Barcelona). No obstant això, haurem d'esperar fins a la llei general d'educació de 1970 i al període de transició democràtica per a què es torni a plantejar la coeducació a les aules d'educació primària i secundària. Amb l'arribada de la Segona República, es van permetre les escoles mixtes, es van abolir les assignatures domèstiques i religioses i es crearen escoles nocturnes enfocades per a les treballadores. Tots aquests canvis portaren a una reducció significativa de l'analfabetisme femení.

Il·lustració 4: Escola mixta durant la II República

Endinsant-nos en la situació de Catalunya, fins i tot, va arribar més lluny oferint la difusió d'anticonceptius. A més, es va despenalitzar i legalitzar l'avortament. Es va decretar l'abolició de la prostitució reglamentada i es va prohibir contractar a dones en treballs considerats perillosos o massa durs.

4.LA SEGONA REPÚBLICA A CATALUNYA

La proclamació, el 14 d'abril de 1931, de la República Catalana transformada poc després en Generalitat de Catalunya obrí al Principat un període constituent al llarg del qual s'havia de bastir l'estructura jurídica de la nova autonomia catalana, sota l'hegemonia política d'un bloc de classes populars representat per l' Esquerra Republicana de Catalunya. Fou aquest partit el que, amb el suport de la immensa majoria de l'electorat i de gairebé totes les altres forces polítiques, negocià amb les esquerres republicanosocialistes governants a Madrid els termes del pacte autonòmic que es concretà jurídicament en l' Estatut de Catalunya aprovat per les corts pel setembre del 1932.

Pel novembre fou elegit el Parlament de Catalunya, el qual inicià immediatament les seves tasques legislatives amb una orientació reformista i democràticoburguesa paral·lela a la que portava a terme Azaña al capdavant del govern de la República. El tomb conservador de l'electorat espanyol pel novembre del 1933, i l'accés al poder central d'un centredreta sovint hostil a l'autonomia posaren, però, el govern d'esquerres de la Generalitat en una situació difícil, i obriren un conflicte latent entre ambdós poders. Simultàniament, a Catalunya, les masses obreres havien perdut ja llurs inicials esperances en el nou règim, i l'anarquisme realitzava diversos intents insurreccionals, i s'agreujaven encara més les conseqüències socials de la crisi econòmica mundial. L'aprovació del Parlament de Catalunya de la llei de Contractes de Conreu, que millorava la situació dels treballadors agrícoles, desfermà l'oposició de les dretes autòctones, encapçalades per Lliga Catalana, i provocà un enfrontament polític i constitucional amb el govern de la República, en intentar el Tribunal de Garanties Constitucionals de retallar l'abast de l'autonomia. La crisi, complicada encara per la força que dins de l'Esquerra havia assolit el sector separatista Estat Català, i per les pressions que damunt la Generalitat exercia l'Aliança Obrera, desembocà en el pronunciament civil republicà realitzat pel president Companys el Sis d'Octubre de 1934. La forta repressió subsegüent al fracàs d'aquell intent, la suspensió de l'Estatut i l'entrada en funcions d'una paròdia d'autonomia feta per les dretes, facilitaren l'acostament entre les esquerres republicanes i proletàries, i la victòria del Front d'Esquerres de Catalunya, pel febrer del 1936. Foren restablertes les institucions catalanes, i hom reprengué la via del reformisme burgès, i s'obrí un breu període de pau social i política (és quan hom parla de l'"oasi de

Catalunya"), que fou violentament interromput per l'aixecament militar feixista del 19 de juliol i la Guerra Civil. Al País Valencià, on les repercussions de la crisi econòmica del 1929 foren també considerables, i l'agitació social es mantingué tot al llarg del període, l'exemple del Principat suscità diversos projectes d'estatut d'autonomia, que no quallaren per les rivalitats entre les forces polítiques promotores; l'ensorrada parcial del blasquisme, complicat en els escàndols del Partit Radical (1935), facilità el triomf del Front Popular, però durant els mesos següents es creà, especialment a València, un ambient prerevolucionari que havia de culminar en l'aixecament del juliol. Tant a Mallorca com a Menorca, la República s'instaurà sota l'hegemonia de les esquerres burgeses, vencedores en les primeres consultes electorals, però que no aconseguiren de tirar endavant el projecte d'estatut autonòmic balear del juliol de 1931. Tanmateix, l'evolució conservadora dels radicals i les divisions al si del moviment obrer, entre altres factors, facilitaren l'èxit de les dretes reorganitzades el 1933 (èxit confirmat pel febrer del 1936), les quals afavoriren àmpliament el triomf a Mallorca dels militars revoltats el 19 de juliol.

5.DONES REPRESENTATIVES

Victòria Kent

Il·lustració 5: Victòria Kent

La jurista espanyola nascuda el 6 de març de 1898, comença els seus estudis elementals a casa amb professors particulars per després assistir a l'Escola Normal de Mestres i en 1917 es traslladà a Madrid a estudiar el Batxillerat a l'Institut Cisneros. En finalitzar-lo, entrarà a la Facultat de Dret (1920) on cursa la carrera fins a llicenciar-se al 1924.

Des de la seva arribada a la ciutat de Madrid, Victòria s'allotja en la Residència Femenina d'Estudiants, la qual dirigeix Maria de Maetzu, i es pagà els seus estudis donants classes particulars i a l'Institut, també sota la direcció de Maetzu.

Al 1925 entra a formar part del Col·legi d'Advocats, tot un assoliment en l'època que corria, i encara que no semblava tenir gaire interès en exercir la seva professió davant els tribunals, aviat es dona a conèixer la seva primera intervenció com a advocada defensora. Tot i així, és en 1930 quan Victòria Kent guanya popularitat en sortir en tots els diaris nacionals i internacionals arran de ser nomenada lletrada de D.Álvaro de Barnús, un dels impulsors de la rebel·lió republicana, i convertir-se així en la primera dona que actuava davant el Tribunal Suprem de Guerra i Marina en el món.

L'èxit assolit en el cas, va aconseguir la absolució per al seu client, li va suposar un gran prestigi durant els primers anys de la República.

Com a membre del Partit Radical Socialista, va ser assignada candidata a les Corts per Madrid, i va resultar triada diputada, juntament amb Clara Campoamor, de les Corts Constituents de 1931.

Les seves intervencions en el Parlament són escasses i més que res es recordada pel

seu discurs en contra del vot femení, que el convertiria en igualtat de condicions amb el home, seguint la mateixa línia del seu partit en la convicció que el vot de la dona en aquells moments seria majoritàriament conservador, en detriment dels partits d'esquerres, un dels quals ella pertanyia, ja que la dona no estava suficientment preparada política i socialment com per a votar de manera responsable.

En aquest càrrec es va encarregar i dedicar plenament a refomar les presons espanyoles d'aleshores, sota el criteri que “ *les societats estan obligades a recuperar el delinqüent com a persona activa*”. D'aquesta manera i seguint el seu criteri, va establir permisos per als presos, va tancar més de 100 centres penitenciaris per estar en males condicions, va crear la presó de dones Les Vendes i va eliminar l'ús dels "grillets". La seva labor va ser, sense dubte, de gran importància per a l'evolució del sistema penitenciar a Espanya.

Totes aquestes reformes li van donar un reconeixement significatiu, encara que no era d'un caràcter obert i gaire agradable, sinó que era clara, tallant i decidida amb gran caràcter però tot i així molt treballadora.

Al 1936, tornà a sortir triada com a diputada del Front Popular, però els dies d'aquest Parlament no duraran massa.

Amb l'arribada de la Guerra Civil Espanyola, fou encarregada pel govern de la República de buscar asil als nens exiliats a França, des del seu lloc de Primer Secretari de l'Ambaixada d'Espanya a París.

Ja en plena Segona Guerra Mundial, col·labora en la sortida dels refugiats espanyols cap a Amèrica. Paradoxalment, ella no pot fugir i romandrà amagada a París els quatre anys d'ocupació nazi. Es explica aquest període de la seva vida al seu llibre: Els meus quatre anys a París (1948).

Un cop acaba la guerra, viatja a Mèxic on es nomenada Directora de l'Escola de Capacitació per al Personal de Presons.

I ja en 1950, es trasllada a Nova York on entra a formar part de la Secció de Defensa Social de les Nacions Unides.

En 1954 fundarà la revista Ibèrica, on publicà les notícies arribades des d'Espanya per als exilits espanyols en Estats Units.

Encara que va viatjar a Espanya al 1977, va tornar a Nova York on passà la resta de dies fins a la seva mort en 1987.

Clara Campoamor

Il·lustració 6: Clara Campoamor

Neix a Madrid, el 12 de febrer de 1888. En el nucli d'una família humil. La seva mare modista, i el seu pare contable d'un periòdic.

Al morir el seu pare, es veu obligada al entrar en el món laborar i abandonar els estudis, i entra a treballar en el cos de " Correos y Telégrafos" el 1909.

En 1914, i tras treure el número uno de la seva oposició, en converteix en professora d'adultes en el Ministeri d'Instrucció Pública. No obstant això, al no disposar del batxillerat només pot optar a impartir classes de taquigrafia i mecanografia, fet que li fara seguir estudiant alhora que ho compagina amb els seus treballs de mecanògrafa en el Ministeri i de secretària en el periòdic "La Tribuna".

Al 1923, participa en un cicle sobre Feminisme organitzat per la Joventut Universitària Femenina on comença a desenvolupar les seves idees de igualtat de dret en les dones.

Amb trenta-sis anys es llicencia en Dret, cosa que li permetrà defensar dos casos de divorci molt cèlebres en l'època, el de l'escriptora Conquilla Espina, del seu marit Ramón de la Serna i Cueto, i el de Josefina Blanco, de Valle Inclán.

Va ser també una de les primeres dones que actuà davant el Tribunal Suprem i que va desenvolupar treballs de jurisprudència sobre qüestions relatives als drets de la situació jurídica de les dones en el nostre país.

En 1928, crea juntament amb companyes d'altres països europeus, la Federació Internacional de Dones de Carreres Jurídiques, que encara avui dia existeix amb seu a París, i treballa conjuntament amb Victòria Kent en el Tribunal de Menors.

En 1930 contribuirà en la fundació de la Lliga Femenina Espanyola per la Pau.

Amb l'ajuda d'Azaña formarà part de de la junta directiva de l'Ateneu de Madrid i es declara republicana.

Fou delegada d'Espanya a la Societat de Nacions.

En els últims anys de la dictadura de Rivera, va col·laborar en el diari "La Llibertat" on, en una secció pròpia titulada " Dones d'avui" explica i analitza la vida de les dones.

Després de la dictadura, entra a formar part del Partit Radical i es presenta a les eleccions de 1931, per a les Corts Constituents de la Segona República, obtenint un escó com diputada de Madrid.

Al setembre de 1931, participa en la redacció de la Carta Magna republicana.

I des de la seva tribuna, exercirà una animada defensa del sufragi femení a Espanya amb l'oposició dels seus propis membres del partit i de l'altra diputada socialista, Victoria Kent, convertida en la portaveu del "no".

La dreta, contrària a l'emancipació de la dona, dóna suport, no obstant, a Clara pel motius que la enfronten amb Victòria Kent, pensant que els vots d'aquestes els sera favorables a la seva formació.

Tot i així, Clara seguint el seus principis defensa els drets de les dones a ser considerades ciutadanes per sobre de qualsevol vot.

Finalment, difícilment aconseguí la victòria convertint-se així, en la principal artífex de la inclusió del vot femení a Espanya, recollit en la Constitució de 1931, a l'article 36: " Els ciutadans de l'un i l'altre sexe, majors de 23 anys tindran els mateixos drets electorals conforme determinen les lleis".

En les eleccions de 1934, la CEDA³ es proclama vencedora i tota l'esquerra culpabilitza a Clara de la derrota, el que suposarà la seva mort política.

No obstant això, al 1936 les urnes mostren la majoria a l'esquerra.

Al desembre de 1933 és nomenada Directora General de Beneficència, càrrec del que dimiteix a l'any següent per discrepàncies amb el ministre.

En aquestes dates, té lloc la rebel·lió d'Astúries⁴ i Clara marxa a Oviedo per tal d'ajudar a socórrer els fills dels miners morts o empresonats.

La dura repressió juntament amb el desinterès mostrat pel Partit Radical en aspectes referents a les desigualtats de la dona, la fan abandonar el partit.

Així, intenta organitzar un partit independent que defensi els drets de les dones, però se li nega l'entrada en el Partit d'Esquerra Republicana.

3 Confederació Espanyola de Dretes Autònomes fou una aliança de partits polítics catòlics de dretes fundada durant la Segona República, el 3 de març de 1933.

4 Fou una insurrecció coordinada entre les diferents forces d'esquerra asturiana amb l'objectiu de l'abolició del sistema republicà establert per la Constitució de 1931 i la seva substitució per un règim socialista.

I en 1936, després del cop militar de Franco contra la República Espanyola, Clara s'exilia a França, Argentina i a Laussanne (Suïssa) on mor en 1972 sense haver l'oportunitat de complir el seu somni de retornar a Espanya, davant les condicions imposades pel govern franquista.

6. LES DONES I LA GUERRA CIVIL

El fracassat alçament del juliol de 1936 va impulsar a les dones de l'Espanya republicana cap a noves activitats en el món polític i social. Encara que les reformes aplicades amb la proclamació de la República van eliminar bona part dels impediments de les dones a l'hora de l'igualtat amb el col·lectiu masculí, fou la Guerra Civil la qual li va atorgar un nou rou dintre la societat, actuant d'impulsor de la mobilització femenina.

Il·lustració 7: Milliciana republicana

En l'estiu de 1936 la figura heroica de la milliciana es va convertir ràpidament en el símbol de la mobilització del poble contra el feixisme. En els cartells de guerra hi predominaven les imatges d'heroïnes combatents enfundades en els seus vestis de guerra blaus, com representació del sentir obrer d'un poble absorbt en una lluita per la llibertat. Evidentment, aquestes imatges trencaven amb la subordinació a la qual les dones havien estat fins aleshores, i els reivindicava portadores del dret a la igualtat de condició.

Durant les primeres setmanes de la guerra, encara que moltes dones van impulsar la seva energia a l'esforç bèl·lic en la reraguardia, altres es van unir als homes i es van enrolar en l'exèrcit. La seva contundent decisió de formar part de la guerra venia motivada pel desig de defensar els drets polítics i socials aconseguits durant la Segona República, demostrant la seva repulsa al feixisme. No obstant això, fins i tot en el fronts existia un marcat grau de divisió sexual de treball ja que normalment les dones realitzaven les labors de cuina, de bugaderia, sanitàries, etc, si bé és cert que moltes van lluitar com a soldats emprerent sovint accions de combat.

Passats aquest primers mesos d'eufòria revolucionària, el paper de la dona va ser enfocat d'altra manera. La imatge de la dona militarista va anar desapareixent i van començar a aparèixer dones en imatges ja més tradicionals, dedicades a les tasques típiques d'assistència social. A partir de llavors, les dones van ser les heroïnes de les reraguardies. Aquesta imatge va ser un factor important en les estratègies per mobilitzar a les dones cap a les causes antifeixistes i revolucionàries. En aquest àmbit no combatent, milers de dones es van llençar a esforços bèl·lics que anaven des de treballar en fàbriques de municions al voluntariat en serveis socials, campanyes educatives, projectes culturals i activitats de suport als combatents.

Les dones van ocupar un paper decisiu en la resistència civil al feixisme.

Enfront de les institucions oficials que sempre havien ignorat a les dones, sorgeix durant la guerra un interès oficial perquè ocupin càrrecs de responsabilitat, sobretot en l'assistència social. La dirigent anarquista Federica Montseny fou la primera dona ministra a Espanya. Entre 1936 i 1937 tingué al seu càrrec el Ministeri de Sanitat i Assistència Social en el govern de Largo Caballero, i a ella es deuen nombroses iniciatives en l'àmbit de l'assistència social, l'ajuda als refugiats i la sanitat pública. També es deu en gran part a ella el procés definitiu de legalització de l'avortament que la Generalitat de Catalunya promulgà al desembre de 1936. La nova situació de la dona dintre de l'Espanya republicana va arribar a tractar fins i tot l'antic problema de la prostitució i de les malalties irreversibles iniciant propostes innovadores que conduïssin a canviar la mentalitat.

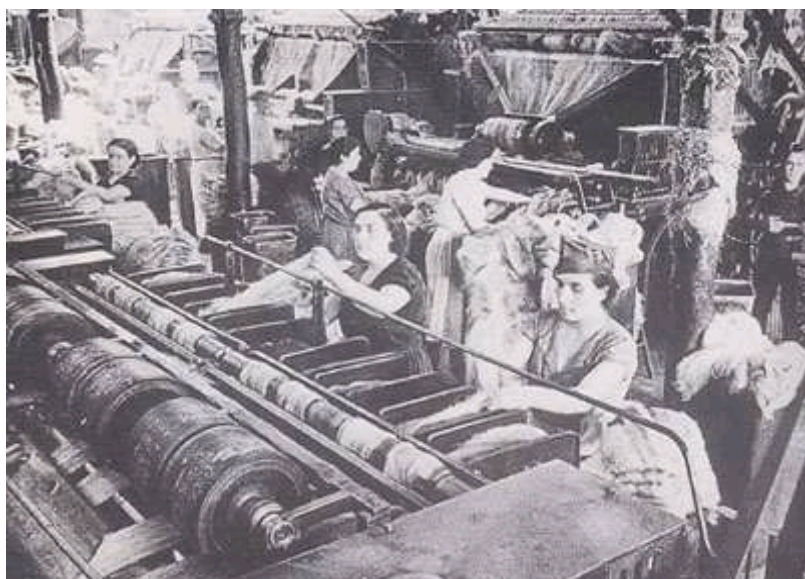

Il·lustració 8: Desfilada pels carrers de Barcelona de batallons femenins compromesos amb la lluita antifeixista

No podem tampoc oblidar el paper movilitzador que sempre va posseir la dirigent comunista Dolores Ibáurri "La Pasionaria". En efecte, la figura més aviat maternal que exhibia, anava a simbolitzar a les mares de la classe obrera en la tragèdia de la guerra civil. El seu carisma va captar l'atenció internacional mentre a Espanya era una figura recurrent no solament del paper de la dona republicana en el conflicte sinó de la lluita contra el feixisme.

Federica Montseny i Dolores Ibáurri constituïxen doncs, símbols notables de l'extraordinari paper de les dones republicanes en la resistència al feixisme. Altres dones una mica menys famoses ocuparien papers notoris i importants en la guerra. Entre elles figuren Margarita Nelken, socialista que es va convertir al comunisme durant la guerra, la socialista Matilde Huici, la republicana Victòria Kent, la republicana de Esquerra Catalana Dolors Bargalló i l'anarquista Lucía Sánchez Saomil. La mobilització popular femenina englobava a milers de dones espanyoles fins a llavors marginades de la societat i cultura espanyola, que es van comprometre en l'obstinació col·lectiva de combatre el feixisme. Evidentment tot aquest desig de renovar els rols de gènere necessitava d'una sèrie d'organitzacions femenines que canalitzessin l'esforç del col·lectiu de dones. Entre les diferents organitzacions sorgides existia una sèrie d'interessos comuns tals com l'accés a l'educació, el treball remunerat i el compromís amb l'esforç bèl·lic. Després es veuria que les diferents tendències polítiques existents en el bàndol republicà van bloquejar en gran mesura aquest esforç. Al principi es va formar un front unit entre l'Agrupació de Dones Antifeixistes (AMA), la seva homònima catalana, la Unió de Dones de Catalunya (UDC), i les organitzacions juvenils Unió de Noies (UM) i la catalana Aliança Nacional de la Dona Jove (ANDJ). L'AMA, d'orientació comunista, existia abans de l'alçament militar, però va ser durant la guerra quan va adquirir el seu definitiu impuls. Per a l'estiu tenia més de 50.000 afiliats. El seu objectiu era integrar a les dones en la causa antifeixista i al mateix temps promocionar al Partit Comunista d'Espanya. La seva secretària general, Encarnación Fuyola, promovia la unió de totes les dones com garantia d'igualtat de drets i encara que ho negava categòricament, en realitat buscava formar un Front Popular femení sota control comunista. L'AMA estava integrada per dones comunistes, socialistes i republicanes així com per republicanes catòliques basques. Juntament a la Unió de Dones de Catalunya (UDC) i les organismes juvenils, l'AMA es va convertir en l'organització més important d'aleshores.

La Unió de Dones de Catalunya (UDC) creada al novembre de 1937 era l'organització de dones antifeixistes de Catalunya. Era un moviment similar al de l'AMA, però a diferència d'aquest, no va ser creat seguint la línia comunista del PSUC català sinó que es va desenvolupar d'una manera autònoma amb el suport de Esquerra Republicana de Catalunya (ERC). La presidenta va ser María Dolors Bargalló, de ERC. No obstant això, a mesura que va anar en augment l'hegemonia política del PSUC també va anar creixent l'hegemonia comunista sobre la UDC. Realment encara que la presidència estigués en mans d'una republicana, les comunistes eren majoria en el Comitè Presidencial. Tant el programa de la UDC com de l'AMA era molt semblat en línies generals, se centrava en la incorporació de les dones a la lluita antifeixista, la igualtat laboral, la defensa de la reraguardia, la protecció de la salut de les mares i dels nens, la millora de l'educació, la cultura, la formació professional i l'assistència social i l'eliminació de la prostitució. La influència dels partits comunistes en els moviments juvenils també eren palès. La Unió de Noies (UM) i la Aliança Nacional de la Dona Jove (ANDJ) van impulsar les demandes d'accés al treball, formació, educació, llocs de treball i igualtat de tracte amb els homes. Altre moviment d'importància femení durant la guerra civil va ser l'organització d'ideologia anarquista Dones Lliures. Fundada a l'abril de 1936, l'esclat del conflicte va estendre el nombre d'afiliades per tota l'Espanya republicana (unes 20.000). El seu nucli inicial estava format per Lucía Sánchez Saomil, Emparo Poch i Gascón i Mercès Compasposada. El seu programa era essencialment cultural i educatiu ajudant a proporcionar a les dones una educació bàsica i certa formació política que els permetés prendre part en les activitats anarquistes. Al contrari que AMA, que rebutjava tot programa de canvi revolucionari, Dones Lliures considerava la guerra com una oportunitat per a realitzar la revolució de les dones. Igual que en el cas de l'AMA, les exigències de la guerra van acabar difuminant les seves demandes feministes i, en la pràctica, es va obligar a totes les organitzacions femenines a ajustar les seves activitats a la supervivència i a la lluita contra el feixisme.

Il·lustració 9: Dones treballant en una fàbrica de cànem col·lectivitzada

El Secretariat Femení del POUM⁵ (SFPOUM) va ser altra de les organitzacions en l'ampli espectre polític de l'Espanya Republicana. Creat al setembre de 1936 i tenint com secretària general a María Teresa Andrade. El SFPOUM donava una prioritat evident a la preparació política de les dones perquè ocupessin el seu paper en la lluita revolucionària. Es basava en programes d'educació política i incorporació de les dones al treball el que afavoriria l'augment de la producció i l'emancipació femenina. Les relacions entre les diferents organitzacions polítiques van acabar generant una intensa rivalitat política. Precisament era la seva marcada politització la qual impedia un moviment femení unit. Evidentment, successos com els de maig de 1937 revertien també en aquestes organitzacions. Dones Lliures, anarquista, defensava públicament al SFPOUM enfront de l'AMA, comunista, el que era motiu de fricció entre elles. No existia, doncs una cohesió i una unitat del feminisme pel que fa a les qüestions social i de gènere. La polarització política va obstaculitzar la realització d'un projecte comú social entre les dones republicanes. Posteriorment, va anar la total derrota republicana en la guerra la qual va acabar definitivament amb l'ideal emancipador de les dones.

5 Partit Obrer d'Unificació Marxista, va ser un partit marxista espanyol fundat al 1935.

L'associació de Falange Espanyola de les JONS⁶, amb el naixement del règim nacional, va possibilitar que la dona, com col·lectiu social, fora inclosa en el nacionalsindicalisme⁷ a través de la seva Secció Femenina. Aquesta organització, fundada al juny de 1934 per José Antonio Primo de Rivera, que tenia com a objectiu l'assistència als presos del Partit o de les famílies dels caiguts en les lluites rondaires, trobarà ara després de l'esclat de la guerra, una veritable raó de ser. Al capdavant d'ella es va nomenar cap nacional a Pilar Primo de Rivera. Estava dotada d'una organització jeràrquica, piramidal. Fins al 18 de juliol de 1936, la xifra més creïble era la de menys de 2.500 afiliades. A partir d'aquí el seu nombre va augmentar considerablement dintre del nucli de guerra en què es trobava. Les dones de la Falange a causa de les necessitats de la guerra van ser destinades a ocupar funcions tals com la d'organitzar la secció d'infermeres, a establir associacions de beneficiència i atenció als orfes, etc. El 6 de gener de 1937 es reuneix el I Congrés Nacional de Secció Femenina en el qual es donen les primeres regles per a l'extensió organitzativa d'infermeres, safarejos, tallers i auxili d'hivern. La seva organització constava de cinc departaments, al capdavant de cadascun d'ells es trobava una delegada nacional nomenada per Pilar Primo de Rivera. Aquests departaments o delegacions eren: Premsa i Propaganda, Administració, Infermeres, Auxili d'Hivern i Fletxes.

Il·lustració 10: Cartell que reivindica el paper de la dona en l'Espanya nacional

⁶ Juntas de Ofensiva Nacional – Sindicalista

⁷ Teoria econòmica i política del 1931, d'inspiració feixista i caràcter antiparlamentari i contrari als partits polítics.

A l'abril de 1937 té lloc la unificació decretada pel general Franco, el que comporta una reorganització de les tasques femenines. Pilar Primo de Rivera, cap nacional de Secció Femenina, no va rebre de grat la unificació encara que va saber veure que el principal objectiu era guanyar la guerra pel que va cedir davant Franco. La Secció Femenina va ser doncs un dels sectors que més clarament pren opció per Franco, tot esperant recuperar una millor posició en els centres de poder per a imposar el nacionalsindicalisme. Després de la unificació, la Secció Femenina va declarar tenir unes 250.000 afiliades encara que la xifra possiblement sigui exagerada. La demanda a les dones responia a les tasques "purament femenines". El 30 d'abril de 1937 es confirmava en el seu càrrec a Pilar Primo de Rivera amb atribucions precises. La membre principal de la Secció Femenina dóna normes generals i recomana als departaments femenins que s'ocupin de resoldre la situació angoixant de moltes famílies i orfes. Altres serveis organitzats van ser els de tallers i magatzems, així com els safarejos del front. Van funcionar durant la guerra 76 safarejos en els quals van treballar unes 1.140 dones. També van ser mobilitzades unes 20.000 dones per al treball en els tallers que abastien de roba als combatents de l'exèrcit nacional. Finalment, les seccions d'infermeres es van multiplicar, la Secció Femenina va organitzar cursos d'urgència per a instruir a les noves infermeres arribant a mobilitzar a unes 8.000.

Il·lustració 10: Col·lecta organitzada per la Secció Femenina de la Falange

Tot i així, no només existia la Secció Femenina com organització de reivindicament de les dones en l'ample sector social femení trobem dues delegacions que també van intentar, encara que sense èxit, atribuir-se el paper predominant com reguladores de l'esforç femení en la guerra. Després del decret d'unificació es distribuïxen les funcions femenines entre la Secció Femenina (encarregada com hem vist de la mobilització i formació de totes les dones), la Delegació de Fronts i Hospitals (encarregada de les atencions al capdavant) i l'Auxili Social (que s'ocupa de la funció benèfica). La delegada nacional de Fronts i Hospitals era María Rosa Urraca Pastor. Des de la unificació, aquesta organització s'havia fet amb el control de tots els serveis del front, inclosos tots aquells organitzats per Secció Femenina. Això va ser font de varis xocs que es veien agreujats pel fet que Fronts i Hospitals era una organització de militants carlistes (les anomenades "margarides"). La cap nacional de Secció Femenina va protestar repetidament pel presumpte "boicot" que Fronts i Hospitals realitzaven a la "veritable tasca de la dona". Va presentar queixes sobre la indisciplina de margarides que, en la seva opinió, no s'incorporaven degudament a les tasques comunes. Durant la guerra, la unitat de les militants margarides resultava necessària però després del final de la guerra els carlistes, a poc a poc, van anar perdent tota la seva influència en el "seno" del partit unificat de Falange Espanyola i Tradicionalista de les JONS. La delegació de Fronts i Hospitals es va donar pressa a desenvolupar altre tipus d'activitats assistencials després de la guerra però el 24 de maig de 1939 va aparèixer un decret extingint la delegació.

Il·lustració 11: Margarides cosint roba d'abric per als combatents en un taller

L'altra organització, Auxili Social, va tenir més sort i no va ser ràpidament absorbida per la Secció Femenina de Pilar Primo de Rivera. Els orígens d'aquesta organització es troben en la labor de la qual seria la seva delegada nacional, Mercedes Sanz Batxiller, vídua d'un insigne del falangisme. A l'octubre de 1936, a Valladolid, va fundar el cridat Auxili d'Hivern. En l'estiu de 1937, fruit del seu aprenentatge, va crear l'Auxili Social el funcionament del qual va començar a l'octubre del mateix any. Sens dubte, la influència germànica era molt evident en l'Auxili Social, la seva delegada nacional identificava una gran organització capaç d'encarregar-se de l'assistència social en el nou Estat. A la fi de 1938, el xoc entre Auxili Social i Secció Femenina era inevitable. Mercedes Sanz Batxiller va acusar a Secció Femenina d'intentar controlar l'Auxili Social, que aquest estigués integrat en la branca femenina del Moviment. La veritat és que Auxili Social va créixer enormement durant i després de la guerra. Després del repartiment als carrers de menjar, l'Auxili Social es va ocupar d'obrir centres per a nens i Cases de la Mare, menjadors per a embarassades i centres de maternologia. Més tard van crear les llars-bressol, infantils i escolars per a atendre a nens i nenes abandonats o orfes. Després van seguir les llars professionals i d'estudis superiors i les residències rigorosament separades per sexes per a rebre l'educació adequada. Un decret del 17 de maig de 1940 reorganitzava l'Auxili Social per a la seva actuació després de finalitzar la guerra, integrada en FET⁸ de les JONS i protegida per l'Estat per a complir, per delegació d'aquest, funcions benèfiques i socials.

Finalment trobem dues associacions que també entraven dintre de les competències de la dona en el nou estat franquista. Parlem del Servei Social de la Dona, que prestava servei fonamentalment en institucions militars, en Auxili Social, Fronts i Hospitals i de l'Organització Juvenil de Falange que depenia exclusivament de la Secció Femenina. El Servei Social de la Dona va ser establert el 7 d'octubre de 1937, "com exigència de la Pàtria, a recaptar, a quants formin part d'ella, actes de servei per al manteniment ferm de l'existència nacional i la realització de la seva vocació d'Imperi". Donades les circumstàncies de la guerra s'imposava el compliment obligatori d'aquest servei per a aplicar les "aptituds femenines" a l'alleugeriment dels dolors de la guerra i de les angoixes socials de postguerra. Totes les dones compreses entre els 17 i els 35 anys haurien de prestar servei durant un temps mínim de sis mesos. La polèmica sostinguda per Pilar

8 Falange Espanyola Tradicionalista i de les Juntes d'Ofensiva Nacional Sindicalista, partit únic de l'Espanya franquista.

Primo de Rivera i Mercedes Sanz Batxiller al llarg de 1939 va dur a la Secció Femenina a exigir un nou decret que li lliurés el Servei Social. Finalment, aquest servei va quedar inscrit a la Secció Femenina pel decret del 28 de desembre de 1939 encara que aquesta va ser l'única victòria, almenys durant la guerra i principis de postguerra, que Pilar Primo de Rivera va obtenir sobre la delegada nacional d'Auxili Social.

Il·lustració 12: Mercedes Sanz Bachiller, delegada nacional de l'organització assistencial Auxili Social

Una altra de les importants lluites que va sostenir la Secció Femenina va ser la destinada a consolidar i ampliar el seu poder amb la creació de l'Organització Juvenil. Aquest grup integrava als afiliats masculins i femenins pel que calia tenir en compte les diferents necessitats en el tractament. A partir dels deu anys, les nenes s'apartarien de les normes generals per a nens (cridades "fletxes"). En l'educació física, es limitaria a la gimnàstica elemental, al bàsquet i esports de baixa intensitat. L'educació intel·lectual i religiosa completaria la que rebien en l'escola. L'Organització Juvenil (OJE) agrupava a nois i noies fins als 18 anys. Pilar Primo de Rivera es va oposar no obstant això, que existís un sistema mixt d'organització juvenil aconseguint obtenir en 1945 el control real de la ja separada organització juvenil femenina. Per a la Secció Femenina, el fet biològic de néixer dona determinava de manera absoluta el compliment de la "missió de la dona". D'aquesta manera, la Secció Femenina no va cessar de reclamar per a si la formació i el control directe de la nenes i joves a qui calia inculcar pautes estrictament femenines.

7. CONCLUSIONS

Un cop finalitzat la recerca del treball, els objectius marcats des d'un principi s'han mantingut idèntics. Clarament era: remarcar com vivien les dones a Espanya abans de la II República i què va significar que s'instaurés.

Puc extreure doncs, com s'ha esmentat al llarg del treball, que la dona patia una gran inferioritat en tots els àmbits envers l'home i que no va ser fins que s'implantà la II República a Espanya, que per a elles va suposar una porta oberta cap al camí de la llibertat, quan van començar a tenir un paper propi en la societat gràcies a la creació de organitzacions feministes reivindicatives i, l'aprovació del vot femení, la qual cosa significaria un abans i un després en l'història de la dona.

Gràcies a l'elaboració del treball, he après com era la imatge de la societat i com ha anat evolucionant, que fou un procés lent i costós per a les dones.

Sobre el que més m'ha cridat l'atenció, ha estat la submissió a la qual estaven sotmeses les dones a la societat i, més directament, als seus marits en el segle XVIII. Qualsevol tipus de desatenció o desobediència suposava un càstig social, que alhora significava ser assenyalada.

La recerca d'informació d'alguns apartats és el que més costós m'ha resultat. No només perquè en ocasions la seva comprensió és complexa, sinó a l'hora de redactar-ho.

Tot i així, i per acabar, donar les gràcies pel suport brindat a les persones més properes a mi, a la meva germana per l'ajuda que he pogut rebre en àmbits informàtics, amics pel suport emocional fonamental per a la total realització de treball, i per últim a la meva tutora, per la guia oferta ja des de l'inici del treball.

8. BIBLIOGRAFIA I WEBGRAFIA

- RODRIGO, Antonina: *Mujeres para la historia. La España silenciada del siglo XX*. Editorial Compañía Literaria, Madrid, 1996.
- BOLUFER, Mònica; MORANT, Isabel; DE LA PASCUA, Mª José; ESPIGADO, Gloria: *Mujeres y modernización: estrategias y culturales y prácticas sociales (siglos XVIII – XX)*. Núm.104. Instituto de la Mujer (Ministerio de Igualdad), 2008.
- <http://centros5.pntic.mec.es/ies.parque.de.lisboa/alumnos2001>
- <http://ccsocials.blogspot.com/2009/09/historia-de-les-dones.html>
- <http://www.vallenajerilla.com/berceo/garciacarcel/invisibilidadhistorica.htm>
- <http://www.slideshare.net/mtalaverxtec/dones-de-la-histria-1097313>
- <http://www20.gencat.cat/portal/site/icdones/menuitem.c531d9eb4c45208539a72641b0c0e1a0/?vgnextoid=c2b901ce60b5f110VgnVCM1000008d0c1e0aRCRD>

